

НЕКАТОРЫЯ АСПЕКТЫ ЛЕКСІКАГРАФІЧНАГА АПІСАННЯ ЛАБІЛЬНЫХ ДЗЕЯСЛОВАЎ

А. М. Лапцёнак

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, вул. Сурганава, 1, корп. 2, 220072, г. Мінск, Беларусь, lapcionak@gmail.com

У артыкуле аналізуюцца лабільныя дзеясловы беларускай мовы з прыстаўкай абез- (абяз-, абес-, абяс-). Разглядаюцца суадносіны такіх адзінак з дзеясловамі закончанага трывання і пытанні іх лексікаграфічнага апісання ў тлумачальным слоўніку: праблема фарміравання рээстра, структура дэфініцыі, падбор прыкладаў-ілюстрацый. Вынікі даследавання маюць практычнае значэнне і выкарыстоўваюцца пры распрацоўцы новага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы.

Ключавыя словы: лабільны дзеяслоў; пераходнасць; слоўнік; рээстр слоўніка; слоўніковы артыкул; слоўніковая дэфініцыя.

SOME ASPECTS OF LEXICOGRAPHIC DESCRIPTION OF LABILE VERBS

A. M. Lapcionak

The Center for Belarusian Culture, Language and Literature Research of the National Academy of Sciences of Belarus, Surganova St., 1, building 2, 220072, Minsk, Belarus, lapcionak@gmail.com

The labile verbs of the Belarusian language with the prefix абез- (абяз-, абес-, абяс-) are analyzed. The relationship of such units with perfective verbs and issues of their lexicographic description in the explanatory dictionary are considered: the problem of register formation, the structure of definition, selection of illustrative examples. The results of the research are of practical importance and are used in the development of a new explanatory dictionary of the Belarusian language.

Keywords: labile verb; transitivity; dictionary; dictionary register; dictionary entry; dictionary definition.

Лабільнымі называюць дзеясловы, здольныя выступаць пераходнымі і непераходнымі без фармальных змен. У розных мовах колькасць такіх дзеяслоўных адзінак значна адрозніваецца. Лабільнасць дзеясловаў – у тым ліку на прыкладзе еўрапейскіх моў – была падрабязна даследавана расійскім лінгвістам А. Б. Лятучым. Ён распрацаваў

тыпалогію гэтых адзінак і апісаў спосабы іх утварэння, вызначыў крытэрыі лабільнасці і прааналізаваў сувязь вербатываў з граматычнымі катэгорыямі і словаўтваральнымі сродкамі [1].

У айчынным мовазнаўстве гэтыя адзінкі ўпершыню разглядаюцца ў артыкуле В. К. Голубевай, якая канстатуе, што гэта лінгвістычная праблема абсалютна не вывучана ў беларускай мове [2, с. 53]. Даследчыца закранае шэраг тэарэтычных праблем, датычных такіх вербатываў, і на прыкладзе беларускай мовы выяўляе некаторыя тыпы і асаблівасці іх функцыянавання. Праблема выдзялення лабільных дзеясловаў, паводле яе меркавання, звязана са спосабамі выражэння пераходнасці як базавай катэгорыі дзеясловаў, паколькі «далёка не дастаткова ведаў аб сінтаксічнай спалучальнасці дзеяслова і асаблівасцях выражэння прамога дапаўнення пры ім» [там жа]. Акрамя таго, значэнне аб'екта не заўсёды можа быць эксплікавана ў кантэксце, ён можа мець нетыповае выражэнне, а ў мове прадстаўлена розная карэляцыя пераходнасці дзеяслоўных адзінак з іх марфемна-словаўтваральнай структурай.

У сваім артыкуле спынімся на адной групе лабільных дзеясловаў, каб праілюстраваць, якія пытанні, абумоўленыя недастатковай вывучанасцю гэтай праблемы, узнікаюць пры іх лексікаграфічным апісанні ў тлумачальным слоўніку.

У цэнтры нашай увагі – група дзеясловаў з прыстаўкай *абез-* (*абес-*, *абяз-*, *абяс-*). З пазіцый лексікаграфіі іх варта разглядаць у групах па тры адзінкі тыпу *абяссіліць* – *абяссілець* – *абяссільваць*. Семантыка лексем падобнай трыяды звязана з іх словаўтваральнай структурай. Прыстаўка *абез-* надае дзеясловам з суфіксам *-і-* (*-ы-*) агульнае значэнне «пазбавіць таго, што названа ўтваральным словам» і ўказвае на пераходнасць, словам з афіксам *-е-* (*-э-*, *-а-*) – значэнне «пазбавіцца таго, што названа ўтваральным словам» і ўказвае на непераходнасць, а лексема незакончанага трывання з суфіксам *-ва-* маркіруе лабільныя дзеясловы і па значэнні суадносіцца з першымі двума.

У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» колькасць такіх адзінак нязначная, і падаюцца яны несістэмна. З улікам лексем, прадстаўленых у рэестры, можна выдзеліць толькі 6 лабільных дзеясловаў: *абязводжваць*, *абязвольваць*, *абеззямельваць*, *абясколерваць*, *абясплоджваць*, *абяссільваць*. Аднак усе яны фіксуюцца толькі як формы незакончанага трывання да суадносных пераходных дзеясловаў закончанага трывання з суфіксам *-і-*, таму ацэньваюцца як пераходныя. Параўн.: **абеззямелець**. Страціць зямлю, стаць беззямельным; **абеззямеліць**. каго – што. Пазбавіць каго-н. зямлі; зрабіць беззямельным; **абеззямельваць**. Незак. да *абеззямеліць* [3, с. 46].

Пераходнасць дзеяслова *абеззямельваць* вынікае з адсылачнага характару дэфініцыі: ён мае такое ж кіраванне, што і лексема, з якой суадносіцца. Такім чынам, у «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» лабільнасць не адлюстравана, хоць зафіксаваныя там дзеясловы могуць ацэньвацца як лабільныя на падставе аналізу іх ужывання.

Сістэмная ацэнка рэестра слоўніка паказала, што ў ім адсутнічаюць некаторыя дзеяслоўныя лексемы з падобных трыяд. Так, пры наяўнасці абедзвюх форм закончанага трывання не ўключаны лабільныя дзеясловы *абязрыбліваць*, *абязлеіваць*, *абязгрошваць*, *абязлюджваць*. Адсутнічаюць у рэестры выдання таксама патэнцыяльна магчымыя формы з суфіксам *-е-* (*абяздолець*, *абяззброець*, *абяскровець*, *абяскрылець*) і суфіксам *-і-* (*абезгалосіць*¹) і інш. пры фіксацыі дзеясловаў з суфіксам *-ва-*.

Такім чынам, адна з праблем, звязаная з лексікаграфічным апісаннем лабільных дзеясловаў, – вызначэнне іх колькасці і ўключэнне ў рэестр, а таксама сістэмная фіксацыя суадносных з імі адзінак. У новы тлумачальны слоўнік беларускай мовы, падрыхтоўкай якога зараз займаюцца супрацоўнікі Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа, можа быць уключана нашмат большая колькасць такіх дзеясловаў. Па-першае, у рэестр павінны быць уведзены вышэйпазначаныя словы, якія па розных прычынах не трапілі ў выданне. Па другое, развіццё мовы, корпусны падыход да ўкладання лексікаграфічнага выдання дазваляюць выдзеліць значную колькасць такіх дзеясловаў, якія магчыма апісаць у слоўніку: *абезруховіць* – *абезруховець* – *абезрухоўліваць*; *абезрухоміць* – *абезрухомець* – *абезрухомліваць*; *абязножыць* – *абязножаць* – *абязножваць*; *абязглуззіць* – *абязглуздець* – *абязглуджваць*; *абезвалосіць* – *абезвалосець* – *абезвалошваць*; *абяздужыць* – *абяздужаць* – *абяздужваць*; *абязручыць* – *абязручаць* – *абязручваць* і г. д. Некаторыя з такіх адзінак рэальна ўжываюцца ў мове, некаторыя патэнцыяльна магчымыя, напрыклад, *абезвугляродзіць* – *абезвугляродзець* – *абезвугляроджваць*, *абескультурыць* – *абескультураць* – *абескультурваць* і да т. п.

У той жа час пры дастаткова прадуктыўнай мадэлі не ўсе з кампанентаў дзеяслоўнай трыяды могуць існаваць у мове нават патэнцыйна. Часам немагчымасць формы залежыць ад семантыкі асновы. Параўн.: **абеспрытомніць* – *абеспрытомнець* – **абеспрытомліваць*, **абессароміць* – *абессаромець* – **абессаромліваць*; *абязвечыць* – **абязвечаць* – *абязвечваць* і інш. Пра такую асаблівасць лабільных дзеясловаў розных мовы пісаў А. Б. Лятучы: лабільнасць –

¹ Варта адзначыць, што гэта лексема прадстаўлена ў картатэцы «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы».

з'ява ў нейкім сэнсе «прамежкая паміж лексікай і граматыкай» [1, с. 340], і, напрыклад, у рускай мове яна моцна абмежавана лексічнымі ўласцівасцямі дзеяслова [4].

Часам адсутны кампанент трыяды замяняецца адзінкай у зваротнай форме: *абясцэніць* – *абясцэніцца* – *абясцэньваць*, *абясцукрыць* – *абясцукрыцца* – *абясцукрываць*. У гэтым выпадку дзеясловы з суфіксам -ва ўтвараюцца толькі ад пераходных формаў і самі з'яўляюцца пераходнымі. Таксама варта адзначыць, што некаторыя формы з суфіксам -е семантычна тоесныя з адзінкамі ў зваротнай форме, што яшчэ больш ускладняе суадносіны паміж дзеясловам: *абяззброець* – *абяззброіцца*, *абяскровець* – *абяскровіцца*, *абязрыбець* – *абязрыбіцца*.

У новым слоўніку павінна быць адлюстравана граматычная адметнасць лабільных дзеясловаў і іх суаднесенасць з рознымі формамі закончанага трывання. Але афармленне такіх адзінак як лексікаграфічная праблема яшчэ не разглядалася ў лінгвістыцы. Дзеясловы закончанага трывання пры іх слоўнікавым апісанні цяжкасцей не выклікаюць: звычайна даецца тлумачэнне семантыкі і пры слове з суфіксам -і- (-ы-) указваецца пераходнасць традыцыйным спосабам – прывядзеннем склонавых формаў вінавальнага склону: **абезгалосець**. Пра спевакоў – страціць голас; зрабіцца безгалосым [3, с. 45]; **абязвольць**. Каго. Пазбавіць волі; зрабіць бязвольным [3, с. 93]; **абяссіліць**. Каго – што. Тое, што і знясіліць [3, с. 95].

Паколькі лабільныя адзінкі – дзеясловы незакончанага трывання, яны, згодна з падыходам «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы», падаюцца як адсылачныя пры дапамозе формулы «незак. да ...» з указаннем суадноснай формы закончанага трывання. З пазіцый словаўтварэння пры іх неабходна фіксаваць 2 значэнні лабільных дзеясловаў, паколькі яны ўтвараюцца ад розных адзінак і маюць адрознае значэнне: *абясколерыць* → *абясколерваць* «пазбаўляць каго–, што–н. колеру»; *абясколераць* → *абясколерваць* «страчваць колер». Гэтыя значэнні можна падаваць у слоўніку рознымі спосабамі.

З улікам агульных прынцыпаў афармлення адсылачных лексем у слоўніку (фіксацыя адсылкі да некалькіх лексем у адной дэфініцыі, параўн.: **абнаўленне**. Дзеянне паводле знач. дзеясл. абнаўляць – абнавіць і *стан паводле знач. дзеясл.* абнаўляцца – абнавіцца [3, с. 66]), магчымасці вывесці значэнне адзінкі з формаў закончанага трывання і прынцыпу эканоміі можна дапусціць адзіную адсылачную дэфініцыю: **абязгрошваць**. Незак. да абязгрошыць і абязгрошаць. Але пры такім афармленні ўзнікае адразу некалькі праблем.

Па-першае, лабільнасць такога дзеяслова не відавочная і можа быць паказана толькі праз ілюстрацыі.

Па-другое, пераходныя і непераходныя значэнні некаторых дзеясловаў могуць мець розныя канчаткі. Так, суб'ектамі дзеяння пры непераходных формах у асобных выпадках становяцца неадусаўлёныя субстантывы, таму формы 1 і 2 асобы не ўжываюцца: *тэрыторыя абязводжвае, рэгіён абезземельвае, краіна абязлешвае, рака абязрыблівае* і інш.

Па-трэцяе, пры апісанні дзеяслоўных лексіка-словаўтваральных гнёздаў у слоўніку лабільны дзеяслоў сам становіцца адсылачным – на яго спасылаюцца пры падачы зваротных формаў незакончанага трывання, напр.: **абязрыблівацца**, *незак. 1. Незак. да абязрыбіцца. 2. Зал. да абязрыбліваць*. Паколькі дзеяслоў *абязрыбліваць* у другім значэнні – лабільны і суадносіцца з формамі *абязрыбіць* і *абязрыбець*, то, вывеўшы значэнні «пазбаўляцца рыбы кім-небудзь»: *возера абязрыбліваецца рыбакамі* і «пазбаўляцца рыбы»: *возера абязрыбліваецца*, мы атрымаем лагічную супярэчнасць, паколькі другое значэнне слова *абязрыблівацца* – залежная форма. Таксама значэнне «пазбаўляцца рыбы» супадае з першым значэннем зваротнай формы *абязрыблівацца*.

Такім чынам, адсылка да двух лексем у адной слоўнікавай дэфініцыі закончанага трывання прыводзіць да лексікаграфічных памылак або парушэння сістэмнага афармлення дзеясловаў у лексікаграфічнай крыніцы. Таму лагічна несупярэчлівым будзе падача пераходнага і непераходнага значэнняў лабільнага дзеяслова асобнымі лексіка-семантычнымі варыянтамі з адсылкамі да адпаведных лексем: **абязлешваць**, *незак. 1. што. Незак. да абязлесіць. 2. Незак. да абязлесець*. Пры такім афармленні лабільнасць становіцца відавочнай і толькі падмацоўваецца прыкладамі.

Наяўнасць і дастатковасць ілюстрацыйных прыкладаў – наступны важны аспект лексікаграфічнага апісання лабільных дзеясловаў і суадносных з імі адзінак. Не для ўсіх лексем і іх значэнняў могуць быць падобраны выразныя ілюстрацыі, дзе б раскрывалася значэнне, для некаторых адзінак іх наогул няма. У гэтым выпадку ў слоўніку мэтазгодна прыводзіць рэдакцыйныя прыклады. А. Б. Лятучы адзначаў асіметрыю ва ўжывальнасці лабільных дзеясловаў розных моў: пераходныя і непераходныя ўжыванні нераўнапраўныя або размежаваны па стылях [4].

Пры адборы ілюстрацый да лабільных дзеясловаў беларускай мовы ўзнікае яшчэ адна праблема, якую адзначала В. К. Голубева. Даследчыца пісала, што пад уплывам дыялектнай мовы, дзе пераходнасць – непераходнасць дзеясловаў можа не размяжоўвацца, шэраг дзеясловаў з афіксам -і- выражае семантыку непераходных дзеясловаў [2, с. 55]. Такім чынам, крытэрыі размежавання пераходнасці дзеясловаў па форме размываюцца. На сённяшнім этапе перад лексікографамі стаіць праблема

ацэнкі прыкладаў, дзе такое размыванне засведчана. Так, ва ўсіх ніжэйпрыведзеных ілюстрацыях, выбраных з нацыянальнага корпуса беларускай мовы [5], рэалізуецца значэнне «страціць сілу ў нагах, хадзіць з цяжкасцю або зусім не хадзіць», аднак прадстаўлена яно формамі *абязножаць і абязножыць*: *Адзін раз, перад першым вераснем, проста абязножаў. Не змог устаць з ложка. А. Федарэнка; Цяпер Паўлюк абязножыў і пакутуе, дажывае пры сыне. Я. Брыль. Па хаце, і то, абапіраючыся на кіёк, [Кацярына] тупае з цяжкасцю. Абязножыла зусім. М. Карпечанка. [Плачун:] Апошнія канякі ад натугі абязножылі...* А. Макаёнак. Пры сістэмным падыходзе ва ўсіх прыведзеных прыкладах павінен ужывацца непераходны дзеяслоў *абязножаць* з суфіксам -а-. Натуральна, што пры ўключэнні ў слоўнік лексемы *абязножыць* з прыведзеным значэннем, падмацаваным прыкладамі з твораў, сістэма разбураецца.

Ці можна тут адназначна гаварыць пра ўплыў дыялектнай мовы? Ці не магло быць такое ўжыванне абумоўлена матэрыяламі «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы», дзе адзінкі гэтай групы падаюцца няпоўна і несістэмна? Незалежна ад адказу лексікограф сёння павінен прымаць канкрэтнае адназначнае рашэнне аб спосабах адлюстравання лабільных дзеясловаў і суадносных з імі адзінак. У новым тлумачальным слоўніку беларускай мовы гэтыя лексемы будуць адлюстраваны з улікам выказаных разважанняў і сучаснага ўзроўню ведаў па гэтым пытанні. Аднак тэарэтычнае даследаванне лабільных дзеясловаў у беларускай мове бяспрэчна павінна быць працягнута.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. *Летучий А. Б.* Типология лабильных глаголов. Москва: Языки славянской культуры, 2013.
2. *Голубева В. К.* Аб дзеясловах, здольных выступаць пераходнымі і непераходнымі, у беларускай мове // Навукова-метадычная думка на Беларусі: матэрыялы рэгіян. (з міжнар. удзелам) навук.-практ. канф., прысвечанай 100-годдзю «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча, Віцебск, 5 снежня 2018 г. /Віцеб. дзярж. Ун-т; рэдкал. Г.А. Арцямёнак [і інш.]. Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2018. С. 52–58.
3. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад агул. рэд. К.К. Атраховіча (К. Крапівы). Мінск : БелСЭ, 1977. Т. 1.
4. *Летучий А. М.* Лабильность в русском языке: случайность или закономерность? [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dialog-21.ru/digests/dialog2006/materials/html/Letuchy.htm> (дата обращения: 21.03.2024).
5. Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. URL: <https://bnkorporus.info/index.html> (дата звароту: 21.03.2024).